

vinskih opština i iz vlastitih prihoda. Loša finansijska situacija se dodatno pogoršavala u vrijeme svjetske ekonomske krize ili usljed brojnih elementarnih nepogoda, pa su se javljale i ideje o potrebi gašenja Pozorišta. Opstanak i učvršćenje Pozorišta obezbijedeni su izgradnjom Doma kralja Petra I Velikog Oslobođioca u koji je, zajedno sa drugim kulturnim ustanovama, preseljeno oktobra 1934. godine.

Posljednje poglavlje nosi naslov „Gostovanja po Vrbaskoj banovini“ (159–188). Pozorište je gostovanjima ispunjavalo misiju koju mu je naznačio ban u svečanom govoru prilikom otvaranja, rekavši da ono „ima da bude luča prosvete ne samo u sedištu uprave banovine – Banja Luci, već i svim ostalim gradovima i varošicama iz područja banovine“. Turneje su organizovane tokom čitave godine, a kraj svake sezone bio je obilježen velikom ljetnom turnejom. Na repertoaru su najvećim dijelom bila djela iz nacionalne književnosti, narodni komadi sa pjevanjem i posrbe. U mjestima gostovanja pozornice su bile improvizovane u sokolskim domovima, čitaonicama, hotelima, školama ili se igralo pod vedrim nebom. Na turneje su putovali i predstavnici vlasti. Predstave su obično bile praćene klicanjem banu i kralju. Tokom prve sezone Pozorište je provelo 125 dana i odigralo 145 predstava na gostovanjima. Toliki broj gostovanja nikada više nije ponovljen. U prve četiri sezone, Pozorište je prosječno provodilo oko 100 dana na gostovanjima. Glavni oslonac u organizovanju gostovanja bili su lokalni pozorišni odbori, osnivani sa zadatkom da obezbijede potrebne uslove. Posjeta je bila zadovoljavajuća, osim tokom sezone 1930/31. u mjestima „koja nisu dijelila jugoslovensku nacionalnu euforiju“, tj. u mjestima sa značajnim brojem rimokatolika (npr. Derventa). Pozorišna uprava je zbog toga poboljšala saradnju sa rimokatoličkim sveštenstvom što se pozitivno odrazilo na odnos prema Pozorištu. Za stanovništvo islamske vjeroispovijesti pripremani su komadi sa motivima iz muslimanskog narodnog života. Poglavlje donosi i pregled povremenih gostovanja prestoničkih glumaca, koja su predstavljala osvježanje kako za publiku tako i za banjolučki ansambl. Gostovali su Žanka Stokić, Dobrica Milutinović, August Cilić, Božidar Nikolić, Nada Babić, Desa Dugalić Nedeljkić, Nikola Gošić, Josip Maričić, Raša Plaović.

Pored dugogodišnjeg prisustva i rada u pozorišnom životu, Ljiljana Čekić je ovom naučnom monografijom potvrdila da pripada i nevelikom broju ozbiljnih i savjesnih istraživača

nacionalne prošlosti u Republici Srpskoj. Kulturna istorija srpskog naroda zaslužuje i zahtijeva još sličnih istraživačkih poduhvata.

Nikola Ožegović

Nataša Mataušić, DIANA BUDISAVLJEVIĆ: PREŠUĆENA HEROINA DRUGOG SVJETSKOG RATA, Beograd, Laguna, 2021, 399.

„Ko spasi jedan život, spasio je celi svet“. Misao upisana u drevnom jevrejskom Talmudu može nam na najbolji mogući način pomoći da shvatimo vrednost čoveka ponaosob ma koje on nacionalnosti i veroispovesti bio, a to se na najbolji način manifestovalo tokom Drugog svetskog rata kada je jedna „prešućena heroína“ uspjela da spasi na hiljade dečijih života od sigurne smrti. Iako je utvrđivanje tačnog broja spasene dece izuzetno važno, ono nije i presudno za vrednovanje čitave delatnosti Diane Budisavljević. Nepravедno je, međutim, decenijama nakon toga izbrisana iz kolektivnog sećanja i skrajnuta sa pozornice istorijskih zbivanja. Istoriografska studija koja je pred nama oživljava svu požrtvovanost i hrabrost ovog podviga, odajući svojevrsno priznanje, koje je trebalo da se oda mnogo ranije.

Knjiga *Diana Budisavljević: prešućena heroína Drugog svetskog rata*, hrvatske historičarke Nataše Mataušić, predstavlja plod njenog višegodišnjeg rada na istraživanju ove teme, koja je kao opsežna doktorska disertacija odbranjena 2020. godine pod naslovom *Diana Budisavljević i građanska akcija spašavanja djece žrtava ustaškog terora*. Prvi autorčin tekst o Diani Budisavljević izašao je 2003. godine kao zaseban odlomak u njenoj knjizi *Jasenovac 1941–1945: logor smrti i radni logor* i misli se da je to prvi pokušaj da se nakon objavljivanja Dianinog *Dnevnika* o akciji spašavanja srpske dece iz ustaških logora progovori na drugačiji način. U ovoj monografiji sabrana su i kasnija saznanja do kojih je autorka došla nakon odbranjene disertacije, a koja su izuzetno važna za sveobuhvatno razumevanje dramatičnih zbivanja i sagledavanje ove akcije koja je nosila naziv po svojoj predvoditeljki Diani Budisavljević. Nataša Mataušić je iscrpno analizirala dostupne istorijske podatke kojima je kritički pristupila radi njihovog adekvatnog tumačenja. Korišćeni su arhivski fondovi Hrvatskog državnog arhiva, Državnog arhiva Zagreb, Arhiva Jugoslavije, Vojnog arhiva

Ministarstva odbrane Republike Srbije i drugih arhiva, kao i muzejski fondovi, mnogobrojne knjige, zbornici, članci, zbirke dokumenata, enciklopedije, leksikoni, upotrebljena je i štampa, internet. Ono što je, međutim, posebno značajno za ovu knjigu jeste postojanje usmenih izvora, pogotovo svedočanstava dece koju je Diana spasla, koji na pravi način svojim pripovedanjem oslikavaju ratni period i akciju koja je tada pokrenuta. Od velikog značaja je Dianin *Dnevnik* vođen u godinama rata i neposredno nakon njegovog završetka (1941–1947), na čemu se u velikoj meri temelji sama monografija donoseći obilje citiranih izvora. Posebno treba istaći da je knjiga pisana na publicistički način kako bi doprla do što šireg kruga čitalaca.

Pitanja ispisana na koricama Laguninog izdanja iz 2021. godine „Ko je bila, šta je uradila i zašto je osuđena na zaborav“ već upućuju kakvom dekonstrukcijom će se Nataša Mataušić baviti u svojoj hronološkoj osmodelnoj studiji koju posvećuje svim ženama i majkama sveta. Svaka od ovih celina imenovana odgovarajućim naslovom i obuhvaćena godinama u kojima je smeštena radnja sastoji se od više poglavlja. Na samom početku knjige autorka nas uvodi u priču koristeći deliče otrgnutih sećanja, svedočanstava na prvom mestu glavne junakinje Diane Budisavljević, a zatim i svih onih koji se mogu povezati sa akcijom spasavanja dece čije nam reči ostaju duboko urezane već pri samom susretu sa ovom publikacijom. U prvom poglavlju možemo pratiti životni put Diane Budisavljević od njenog rođenja u uglednoj građanskoj porodici Obekser u austrijskom gradu Insbruku 1891. godine do preseljenja u Zagreb odakle je poticao njen muž lekar Julije Budisavljević, sa kojim će dobiti dve ćerke. U rekonstrukciji ovog dela Dianinog života presudnu ulogu imala je njena unuka Silvija Sabo, profesorka i doktorica psihologije, budući da su podaci o njenom životu koji nisu obuhvaćeni *Dnevnikom* veoma retki.

Autorka posebno naglašava činjenicu da je Diana bez obzira na svoje poreklo i status važila za izuzetno skromnu ženu, koja nije bila članica nijedne političke partije, pa ni samog Crvenog krsta, niti imala predrasude vezane za veroispovesti i nacionalnosti. Ovakav stav je zadržala i u vremenu kada je bio u suprotnosti sa proklamovanom politikom novostvorene Nezavisne Države Hrvatske (NDH), koja je podrazumevala diskriminaciju na rasnoj, nacionalnoj i verskoj osnovi što je dovelo do progona Srba, Jevreja i

Roma. Upravo drugi deo knjige pod nazivom „U strašnim vremenima“ (april – oktobar 1941) započinje stvaranjem ove države i opisuje zakone uperene protiv srpskog stanovništva, prve masovne zločine nad Srbima, njihovo prisilno iseljavanje i formiranje logora na celom području NDH radi koncentracije, prisilnog rada i likvidacije u prvom redu srpskog stanovništva, kao i Jevreja i Roma. Bitna činjenica koju Nataša Mataušić ističe jeste da na prostoru čitave države oktobra 1941. kada je Diana Budisavljević započela svoj humanitarni rad i angažovanost nije postojalo nikakvo udruženje, organizacija, odbor ili akcija pomoći za pripadnike srpskog naroda koji su boravili u logorima.

Treći deo „Razdoblje ilegalnog rada“ (oktobar 1941 – februar 1942) počinje prvim datumom iz Dianinog dnevnika – 23. oktobrom 1941. godine, kada je odlučila da preuzme inicijativu za pomoć srpskim ženama i deci u logorima i time svesno ugrozila sopstveni život i život svoje porodice, jer se suprotstavila ustaškom režimu, budući da je pružila pomoć onima koji su predstavljali „državne neprijatelje“. Ali je i omogućila da ovaj podvig od početne ideje davanja novčanih priloga zatočenicima u logorima, a zatim pomoći u hrani, lekovima i drugim potrebštinama preraste u najveću akciju pomoći srpskom stanovništvu, pre svega kad je reč o ženama i deci na prostoru NDH. Koliko god se ispočetka činila malom, pružena pomoć je bila presudna za održavanje duha naroda, koji je na taj način znao da nije prepušten sam sebi, što je bilo od neprocenljivog značaja.

Četvrti deo „Nemojte nas zaboraviti“ (februar – jul 1942) započinje drugom fazom Dianinog delovanja, trenutkom kada je dobila pismenu dozvolu za svoj rad, 27. februara 1942. godine. Autorka smatra da je pri tome veliku ulogu imalo i njeno austrijsko poreklo, poznavanje nemačkog jezika, kao i njeno dotadašnje delovanje, jer su upravo kontakti sa predstavnicima nemačke vojske omogućili dobijanje legitimnog pečata njenoj akciji. Mada svesna da to nije garancija potpune sigurnosti, Diana se uprkos tome stavila na čelo akcije, budući da niko drugi od njenih saradnika nije hteo preuzeti takav rizik na sebe.

Peti deo „Vlakovi staju kod Razkužne postaje“ (jul – decembar 1942) uvodi nas u treće razdoblje Dianinog delovanja, od završetka humanitarnog rada za logore Lobograd, Gornja Rijeka i Đakovo u kojima je započela svoju akciju i prvi put spasila zatočenu decu. U

tom periodu akcija je po svojoj rasprostranjenosti, broju učesnika i broju spasene dece prerasla u jednu od najhumanijih akcija na području NDH i cele okupirane Evrope. Detaljno su opisani stravični prizori logora Stara Gradiška, Dečiji dom Jastrebarsko, „Dječje sabiralište“ u Sisku i prihvatna stanica Crvenog krsta na Josipovcu i Dianine aktivnosti u njima. Autorka pravi jasnu razliku između logora za decu i dečijeg doma, što je u istorijskoj literaturi često izjednačavano, pri čemu opovrgava podrazumevanu izuzetno negativnu sliku odnosa časnih sestara prema deci. Takođe, kroz svako poglavlje kao i u Prilozima možemo pratiti život, rad i dalju sudbinu najznačajnijih Dianinih saradnika bez kojih akcija ne bi prerasla iz privatne inicijative u šire okvire. Prvenstveno delovanje Kamila Breslera, visokog zvaničnika Ministarstva udružbe NDH i mnogih pojedinaca različitog socijalnog statusa, zanimanja i ideoloških opredeljenja. U jednom trenutku su se zbog različitih pogleda na dalje aktivnosti i načina trošenja prikupljenog novca određeni saradnici odvojili od akcije. Nakon rata neki od njih su izvrtali istinu i pripisivali sebi Dianine uspehe.

Autorka ističe da su na akciju Diane Budisavljević uticali politička situacija i vojne operacije na području NDH, pri čemu ocenjuje da je jedna od Dianinih najvećih zasluga dobijanje dozvole za preuzimanje dece iz ustaških logora i pronalaženje odgovarajućeg smeštaja za njih u seoskim i gradskim porodicama. Ovaj poduhvat je bio izuzetno važan, jer državne institucije, domovi, zavodi i prihvatilišta gde su u prvi mah bila smeštana deca ne bi bili dovoljni za njihovo spasavanje.

Smeštanjem u privatne domove u Zagrebu počinje šesti deo „Napokon počinje udomljavanje“ (decembar 1942 – maj 1945), kao i četvrto razdoblje Dianine akcije od prestanka rada stanice na Josipovcu decembra 1942, pa sve do maja 1945. godine. U ovom delu knjige Nataša Mataušić se bavi pitanjem kolonizacije i udomljavanja velikog broja dece. Dianinoj Kartoteci koja je sadržala popis dece preuzete iz ustaških logora, brižljivo vođenoj tokom ratnih godina radi očuvanja njihovih identiteta, posvećeno je čitavo poglavlje. Popisano je više od 12.000 dece koja su tokom rata prošla kroz Zagreb, ali autorka navodi da tu brojku ne treba mešati sa brojem spasene dece, kako se to često činilo, jer mnoga od njih nažalost nisu dočekala kraj rata iscrpljena torturom, bolešću i glađu. Takođe autorka predložava da je neutemeljeno Dianinu kartoteku

zvati „Kartotekom kozaračke dece“, jer to nisu bila jedina deca koju je ona spasila i iznosi da su netačne sve indicije koje dečije identifikacione brojeve povezuju sa logoraškim. Saznajemo da je Diana izrađivala i albume sa fotografijama dece, dok joj to nije bilo zabranjeno.

U sedmom delu „Oslobođenje i nakon nje-ga“ (1945–1954) pratimo poratnu sudbinu Diane Budisavljević, koja je u očima tadašnjih komunističkih vlasti bila „buržujka“, Austrijanka i saradnica okupatorskih vlasti. Sumnjama novih vlasti doprinosila je i činjenica da Diana nije bila članica AFŽ-a, kao ni drugih organizacija u okviru NOP-a. Ipak, ona nije bila zatvorena, ispitivana ili pozvana da svedoči o svom radu kao mnogi njeni saradnici, pa autorka iznosi pretpostavku da bi Dianina izjava uništila kreirani narativ u kojem su sve zasluge pripisane komunističkim vlastima, a čiji su pripadnici i simpatizeri takođe učestvovali u spasavanju dece. Kartoteka i albumi su joj oduzeti po nalogu novoosnovanog Ministarstva socijalne politike, a kako će se kasnije saznati, od OZNE.

U poslednjem, osmom delu „Izbrisana – ali ipak otkrivena“ (1954–2019) autorka nam predložava da se o periodu Drugog svetskog rata na području NDH nakon njegovog završetka pisalo većinom jednostrano, glorifikatorski i nekritički, a stradanje civilnog stanovništva uglavnom nije bilo u fokusu interesovanja prilikom istraživanja, koja su donosila javno prihvaćenu verziju prošlosti i „potvrđenu istinu“. Dianina uloga u svemu tome bila je potpuno marginalizovana; ako bi i bila pomenuta, to je uglavnom bilo u jednoj skromnoj rečenici kao jedna od dobrovoljnih sestara Crvenog krsta, što ona nikad nije bila. A po navodima Nataše Mataušić, Tatjana Marinić, partizanka i učesnica akcije spasavanja dece, kojoj odaje priznanje kao izuzetnoj socijalnoj radnici, postavila je temelj brisanja Diane Budisavljević iz istorije i uopšte istorijske literature tako što je izdala nalog za oduzimanje Kartoteke i albuma i iz svedočenja ključnih svedoka izbacila izjave o ulozi Diane Budisavljević. Dianina unuka Silvija Sabo pronašla je *Dnevnik* četiri decenije kasnije i njegovim objavljivanjem 2003. godine je, kako autorka iznosi, „pokrenut proces da se potpuno uništi kletva damnatio memoriae – prokletstvo zaborava“. Nataša Mataušić se sa Silvijom Sabom povezuje kada otkriva u Hrvatskom povijesnom muzeju odbačene albume dece 2002. godine i na taj način utvrđuje njihovo poreklo. Epilog čini poglavlje „Tito i Diana

Budisavljević“ koje donosi priču koju je autorka otkrila posredstvom jedne pronađene fotografije o susretu Josipa Broza Tita i njegove supruge Jovanke sa Dianom Budisavljević 1969. godine, u vreme kada se u javnosti o Dianinoj akciji još uvek ništa nije znalo. Ona zaključuje da se verovatno nikada neće otkriti koliko je o Dianinoj ulozi u tom trenutku Tito znao, kao i šta je nakon tog sastanka saznao. U Prilozima autorka donosi čitaocima intrigantne tekstove koji na pravi način upotpunjuju knjigu, uz brojne fotografije i dokumenta kao značajne svedoke tadašnjeg vremena.

Možemo zaključiti da je Nataša Mataušić svojom historiografskom studijom pokušala da odgovori svim naučnim i emotivnim izazovima sa kojima se susreću istraživači civilnih žrtava ratnog perioda i ispravi istorijsku nepravdu učinjenu Diani Budisavljević, jednoj od najvećih humanitarnih radnica. Ona je od sigurne smrti u teškim ratnim uslovima iz ustaških logora spasila najmanje 7.000 života srpske dece, a ovom knjigom autorka joj je dodelila mesto u istorijskom sećanju kakvo zaslužuje.

Tamara Kosijer

Arno Trültzsch, SOZIALISMUS UND BLOCK-FREIHEIT. DER BEITRAG JUGOSLAWIENS ZUM VÖLKERRECHT 1948–1980/91, Göttingen, Wallstein Verlag, 2021, 450.

Legitimitet socijalističke Jugoslavije i njena prepoznatljivost u svetskim okvirima počivali su, između ostalog, na njenoj spoljopolitičkoj aktivnosti. Jedan od ključnih foruma za probijanje političke izolacije, a zatim i afirmisanje principa koji su zauzvrat štitili jugoslovensku spoljopolitičku poziciju između blokova, od sukoba sa Informbiroom 1948/49. predstavljali su forumi Ujedinjenih nacija. Istorija jugoslovenske spoljne politike privlačila je (i još uvek privlači) pažnju brojnih istoričara unutar i izvan granica bivše SFRJ. Pored bilateralnih odnosa sa velikim silama i pojedinim manjim državama, poslednjih godina aktuelne postaju teme vezane za Pokret nesvrstanih, a u tom kontekstu neizostavno i za jugoslovensku ulogu i doprinos. Pritom se težište sa samita i visoke politike premešta na teme iz ekonomske, kulturne i društvene istorije, a sa susreta na vrhu i Titove lične diplomatije širi na diplomate srednjeg i nižeg ranga, novinare, inženjere, studente, lekare, radnike i druge. Angažman jugoslo-

venske diplomatije u okviru Ujedinjenih nacija nije previdan, posebno u kontekstu prvih godina nakon sukoba sa Informbiroom, ranih kontakata sa liderima i predstavnicima vanblokovskih zemalja početkom 1950-ih, kao i koordinisanja aktivnosti vanblokovskih zemalja od 1960. godine. U poslednje tri decenije, međutim, nije bilo sveobuhvatnije studije posvećene jugoslovenskoj aktivnosti u forumima Ujedinjenih nacija. Tu prazninu nadomešćuje istraživanje nemačkog istoričara Arna Trilča čija je doktorska disertacija, odbranjena 2019. godine na Univerzitetu u Lajpcigu, objavljena 2021. pod naslovom *Socijalizam i nesvrstanost. Doprinos Jugoslavije međunarodnom pravu 1948–1980/91 (Sozialismus und Blockfreiheit. Der Beitrag Jugoslawiens zum Völkerrecht 1948–1980/91)*.

U monografiji Arna Trilča presecaju se tri oblasti – studije Jugoistočne Evrope/Jugoslavije, istorija međunarodnih odnosa i istorija međunarodnog prava. Upravo u tom preseku leži i originalnost njegovog pristupa u odnosu na dosadašnja istraživanja ove teme, koja su jugoslovensku aktivnost u međunarodnim forumima posmatrala uglavnom iz perspektive istorije međunarodnih odnosa ili iz perspektive pravne nauke. Ključno polje delovanja jugoslovenske diplomatije kada je kodifikacija međunarodnog prava u pitanju bili su forumi Ujedinjenih nacija, te stoga jugoslovenska aktivnost u UN predstavlja i ključno istraživačko polje ove studije. U manjoj meri, u istraživačkom fokusu autora bio je jugoslovenski angažman na planu održavanja Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji.

Studija je podeljena na pet većih celina, koje obuhvataju uvod, teoretski uvod, dva centralna poglavlja i zaključna razmatranja. O ulozi međunarodnog prava u istorijskim procesima i odnosu između međunarodnog prava i međunarodne politike autor je pisao u obimnom teoretskom uvodu, u kojem je dao i pregled socijalističkih i sovjetskih teorija iz kojih se razvila jugoslovenska nauka o međunarodnom pravu. U narednom poglavlju izložen je istorijski pregled jugoslovenske spoljne politike, sa posebnim akcentom na politiku nesvrstanosti. U ovaj istorijski osvrt utkan je pregled razvoja međunarodnopravnih teorija i škola mišljenja u Jugoslaviji i analiziran odraz jugoslovenske spoljopolitičke orijentacije na teoriju i nauku o međunarodnom pravu u jugoslovenskoj državi. Ključno empirijsko poglavlje zasnovano na arhivskim istraživanjima posveće-